

I. RÉSZ.

1. Magyarország vizeinek őskora a rómaiak idejéig.

7. — Magyarország vizeinek története Herodottal kezdődik. A megelőző időkről, sőt még közvetlen a római uralom korszaka alatti állapotokról több tekintetben csak a földtan nyújthat némi felvilágosítást, jelesen az átalakulásokra nézve. Annyi már futólagos áttekintésre bizonyos, hogy e föld első lakóinak a Lajthától kezdve az erdélyi bérczekig s a Mátra hegységtől az Al Dunáig csupa posványok között kelle tanyázní s benépesedése lassan, csak a magasabb parthelyeken és a hegyi vidékek hátság platóin indulhatott meg. A Duna folyó s itteni mellékvizei és időkben egy közös nagy medencébe, a Vaskapun innen, vezették be árjaikat, és a hegyes vidékeken is egyes folyók nagy tavak folytonos táplálására hömpölyögtek alá, mely tavak lehettek a főmedencének egyes kiágazó öblei is. Hogy a magyar Alföld hajdan tenger fenéke volt, azt eléggé mutatják a földrétegzetek s az ebben található tengeri csigák és korallok maradványai. Tudósok hazánkban két egymásután következő tengert állítanak lenni az és korban:

sós és később édesvizű tengert. Ez utóbbi szigetein már nagy emlős állatok (ős szarvas, ős bölény) éltek; de emberek nyomaira csak az u. n. barbár korszak kutatásában akadunk s így az édesvizű tenger letakaródása utáni időkből. Síkjainkon a rétegzetek ezen feltevéseket igazolják; mert az egész magyar Alföldön felülről a harmadik vagy negyedik réteget vastag kékes vagy szürkés színű, igen finom szemcséjű homok, mint az ős sós tenger ülepedvénye alkotja. E fölött sárgás vagy hamvasba játszó agyagos, márgás réteg fordul elő, néhol telve elmállott kőzetek darabjaival vagy kavicsokkal s görgetegekkel. Ez volna tehát az édesvizű tenger diluviál rakodmánya. Ezen agyagos réteg látható Délmagyarországon, de ugyanezt feltaláljuk jóval feljebb a Kőrösök, Berettyó vidékén, a Tisza-Duna közben Szolnoktól éjszak-nyugatra is.

Miután a főmedencze feneke hosszú idők alatt oly átalakulásokon ment át, hogy a Vaskapu, illetőleg a Duna Baziás alatti szorulatáig lejtőt nyert, a hullámok mindig nagyobbodó erővel rohanták meg a keskeny szikla hegygátakat, míg végre egy hatalmas áramlat az útban álló fal bontogatásának kezdett, míg utoljára a keskeny elválasztó gerinczeket átszakította és a víz keresztül csaphatótt a szomszédos alsó területekre és lefolyni kezdett azon úton, hol ma is folyik, azon különbséggel, hogy mostani útja a régihez képest egyengetett. Ezzel a sós tenger megszűnt, de mivel nem volt elegendő a sziklafalakat csak áttörni, hanem az Alduna hegyei közt a folyónak medret is kellett vájni, ennek előhaladásaig maradt hátra rónáinkon az édesvizű tenger, mely lassan-lassan apadt alá, a mint a Duna med-

rének képződése előrehaladt. Lehetséges, hogy túl a Vaskapun szintén felnyuló tengerübol állott. Idők folytán azonban ez lejjebb húzódván, az elválasztó keskeny hegygerinczek nem bírták ki a felső medencze most már ellensúlyozatlan nagy nyomását, hanem ennek engedve, a víz átcsapott az alsó öbölbe. Bárhogyan történt, a Duna alsó része a Vaskaputól a Fekete tengerig olyannak tekinthető Magyarországra nézve, mint egy kiszáritó, lecsapoló csatorna. Az Alföldön, sőt hegységeinkben is, melyek erre kinyulnak, a völgyeknek csak csekély része volt lakható az első benépesedéskor; mert a főmedencze lecsapolódása után folyóink még sokáig határozott irány és meder nélkül barangoltak, megmegujuló elöntéseket okoztak. Az egyes völgyek végén, hol két folyó egymásba ömlött, rohamosságukból veszítvén, hordalékjuk egymásra ülepedett s hosszabb időn keresztül egész völgytorlaszt képezvén, egyik-másik folyó újra berokkelt a katlanokba, állandó tavakat állítván elő. Például hozható fel a Temes folyó mellékvizeivel együtt, mert itt a völgyelet két oldalán elterülő platószerű hegyhátaikat mind a víz rakta ki saját hordalékjaiból. Ilyen a Marosvidék Temesmegyébe lenyúló dombos része, Paulis és Gyoroktól kezdve le Ó-Bessenyőig, mert ezen dombok apró görgeteg-kavicsból állván, folyóvízből kellett lerakodniok. Ide számítandók az Alföld szegélyét képező összes domblánczatok. A mint Alföldünkéről az édesvizű tenger is lecsapolódott, ezen hordalék-torlaszokat ujonnan kellett keresztülmosni folyóinknak. Ámde Erdélyben számos helyen, pl. Hátasz eg-nél a Retyezát havas alatt vagy a Maros völgyén Zám-tól kezdve s a Fehér-Kőrös felső részén, a víznek ezen

ki- és lemosó munkája még ma is folyik. A hegyek alján itt látható, csuszamodás kinézésű nyúlványok mind a víz által hordattak le és a hegyek azon bevágásaiból kerültek oda, melyek az oldalaknak fel a csúcsokig kétfokszerű gerinceket s bordákat kölcsönöznek. Kétségtelen, hogy ezen hegyeink egykor magasabbak voltak s mivel a torrensek nivellirozó és diluviális munkája még folyamatban van, azok folyton veszítenek magasságukból. Ezen hordalék-torlaszokon keresztül sok esetben, mint alább történelmi feljegyzésekből is látni fogjuk, emberi munka könnyíté a víz lefolyását. Néhol egyes folyóink ezen torlaszok következtében, avagy maguk előtt találván az ős tengerben képződött agyagos kemény és terjedelmes övezeteket, nem juthattak a legújabb időkig teljes lefolyáshoz, hanem amaz övezetek előtt megállva, vagy egyik ággal azoknak fordulva, terjedelmes posványokat és mocsárokat tápláltak. Ilyen az alibunári medence, hová a Versecz felől jövő patakok a múlt század közepéig benrekedtek. Ilyen az illancsai lapály, melybe a Berzava folyó árjainak egy része szakadt be. Ilyen a Berettyó vidéki Sárrét, melyet Szeghalomig ezen folyó árjának odarekedése mocsárosított el. Általában a magyar folyók, Európa egyéb folyóihoz viszonyítva, fiataloknak nevezhetők s némelyiknek kora lent a síkon legfeljebb pár ezredéves. Innen van, hogy a Dunának medre is. Összehasonlítva más akkora mennyiségű folyókéval, igen fejletlen s tömegéhez mért arányban nincs annyira kiképződve.

Folyóink imént vázolt barangolási, másoknál megfordítva rabsági korszaka lett az újabb időkre áldásos, mert előker gazdagíták meg rónáinkat dús televénynyel.

A hegyek oldalairól lemosott finom iszap, majd a vízi növények és állatok hullarakodmányaiból keletkezett a diluvial rétegzetek fölött az alluvial humusz. Talajképződésünk javában folyt a barbárkori emberek letelepedése után, sőt ha a barbárkori leletek helyeit szorosan megvizsgáljuk földtanilag is, azt tapasztaljuk, hogy azok a diluviál réteg felett csekély magasságban jönnek elő a talaj legaljában s így ennek nagy része egészen később keletkezett.

8. — Herodot szerint az ő idejében a Duna folyó alsó részén a balparttól fölfelé szittyá néptörzsek laktak, sőt szittyáknak mondja az Olt (Aluta) és a Maros között akkor lakó agathyrsokat. Strabo szerint a Duna alsó részétől felfelé géták és szittyák tanyáztak. A Tisza, Duna vidékén fel a Kárpátokig metanasztajászok, ezek felett be a mai Oroszország síkjaira, mint Ptolemaeus Alexandrinusból olvasható, szlávok laktak, kiket ő a más írók szarmatáknak nevez. A jász név mai napig, különösen nálunk, többféle értelmezésre adott okot, mivel a magyarok egyik néptörzse ma is ezen külön nevet viseli. Némelyek már megkísérelték a mi jászainkat egyenes összefüggésbe hozni a metanasztajászokkal. Ámde a rómaiak Jassus néven különböző helyeken neveznek meg lakókat. Így nevezi pl. Plinius a Dráva vidék ős lakóit, kik itt a római foglalásig szerepeltek. Mint alább közölve lesz, a mai horvát Teplicza fürdő neve Jassas volt. Végre Dácia keleti szélén a Moesiában lakó népet is a rómaiak iassusoknak hívták, majd iassiusoknak.¹ Ezért a mi jász szavunk alig

¹ Katanesichnál pars II. 214. lapon közölt várbeli leletben olvasható *edákok és iassiusok praefectja.*

van összefüggésben a régi iassus vagy iazyges nevekkel s még kevésbé formálhatnak a mi jászaink rokonságot, mint némelyek erővel kihozni szeretnék, ama népekkel.*

A metanaszta-jászokkal nyugatnak a Duna felett szomszédosak voltak a marcomannok s ezek mellett, a Garam és Vágh folyók mentén, a quadok laktak. Mindkettő germánfajú nép. A Dunán túl az osztrák tartományok felé lakókat a régi írók közös néven pannonoknak nevezik. Ezek közül, mint imént említett, a Dráva mentén iassusok; a Száva mellett, be a mai Dalmáciába, umbricok neveztetnek külön névvel, szomszédjaik pedig scordiscoknak hivatnak. Ezek voltak Felső-Moesia és lakói. Végre a Fertőtől nyugatra boiok, kelta-nép, idöztek, kik később innen elköltöztek. A pannon elnevezés helyett a byzanti írók általában paeon szót használnak, de következetesen mindenik csak a Dráva és Száva közti tartományra használja a Paeonia elnevezést.

A Duna folyót a hazánkban talált római feliratok kivétel nélkül Danuviusnak nevezik, míg a régi írók ezen nevet csak a Vaskapuig alkalmazzák, innen pedig a tengerig Ister nevet használnak. A Maros folyó neve Herodotnál Tiarantos, Strabonál Marisus, Tacitusnál Marisia, Ptolomaeus Alexandrinusnál Rhábo, Cellariusnál Rhabon; más írónál Marin, Marum vagy Mariscus. Nagy jelentőségű, a mit róla Hero-

* Megjegyzendőnek vélem itt, hogy a románoknál néhol a Sasu heggyi vizet jelent s ily nevű falu van Karánsebes közelében.

dot és Strabo egyértelműleg feljegyezték, hogy t. i. közvetlenül a Dunába folyt. Némely írónk, kik a jóval későbbi vagy csak a korunkbeli állapotokból indulnak ki s ily dolgokban mit sem sürkészenek, azt állítják, hogy mind Strabo, mind Herodot nagyot tévedett. Ámde saját korát tekintve sem egyik sem másik nem tévedett, mert egyéb helyeik összevetéséből kitűnik, hogy mindketten jobban voltak értesülve, sem-hogy éppen ez egy dolognál kövessenek el tévedést. Nem tévedtek, mert hisz a fentebb említett földtani átalakulások is azt adják tudtul, hogy egykor a Maros vizének okvetlenül a mai Temes és Torontál vármegyében keresztül kellett folyni. Mindjárt Uj-Aradnál szemünkbe ötlik egy hatalmas meder, mely Vinga felé kanyarodva a kavicsos dombok között, innen feljebb fordul valamivel Szt.-Péternek, s innen délnyugoti irányban Ó-Bessenyőnél elvonulva Melenczének tart, csak hogy erre a tökéletesen sík területen már nyoma vész, minek ismét oka van, de alább több helyen újra látható régi meder egészen az ó Begaig. Tudjuk, hogy a Bega csatorna csak Klekig megy ásott mederben, innen régi mederben folytatódik s Becskerek alatt átmegy Kusztos nevű ó mederbe, s egy ága régi útján ma is lefordul Perlasznak és Titel alatt inkább a Dunába, mint a Tiszába ömlik. Itt tehát eme három irány közül valamelyik régen a Marosé volt s a Bega ennek volt mellék-folyója. A többi ág lehetett a Maros deltája. Hogy a nevezett irányban csakugyan folyhatott a Maros, azt eléggé igazolja az Aranka és Jér, melyekbe a Maros ma is átsap, ha fent el nem tömik. Hogy régente a Maros

Torontál vármegyébe folyt, állítja Palugyai Imre is.² Hogy a Maros a középkor derekán még folyt Szt.-Péter és Ó-Bessenyő felé, azt oklevélileg igazolhatjuk. mely szerint rajta ezen tájon több helyen még adószedő vízi átjáró volt. A régi Csanád vármegye határa is ide nyult le. Ugyancsak a középkorban a Maros a Csanád vármegyei Százazérbe is szolgáltatott vizet, mert oklevelekből ismét kimutatható, hogy ezen vízi malmok állottak. A mai meder tehát egészen új keletű, s miként hódította meg magának a víz, mutatja Csanád fekvése, mely ma nem ott áll, hol régen.

Idégen írók felemlítik még a következő folyóinkat: Száva (Savus), Dráva (Dravus), Mura (Murus, némelyeknél Sauarias), Garan (Granua), Vágh (Cusus), Kulpa (Colapis), Boszuth vagy Báza (Bacuntius), Valpó (Valdanus), Sárvíz (Urpanus) és a Rába (Arrabo vagy Narrabo). A Temes folyót Herodot Tibisesnek nevezi. Erdélyben talált római feliratok szerint Tibissus. Ezen elnevezés főleg byzanti íróknál a Tisza Pathyssus vagy Pathyscus névével felcseréltetik; talán azért, mert a byzanti írók előtt csak hazánk legalsó részei levén ismertek, a Temes árja Farkasdin és Titel közötti öblözetben a Tiszáéval vegyült. Majd a Temes Tibiscus és Tiviscus római neve átvitetett a Tiszára.

A Balaton és Fertő tavak ez időben jóval nagyobbak lehettek, mivel nagy mocsárokkal állottak összefüggésben, melyek később kiszáradtattak. Az elsőt a rómaiak Lacus Volcae névvel hívták s a Balaton név még a pannonoktól származott volna némelyek szerint. Más ha-

² Palugyai Imre: Magyarország Leírása IV köt. 303. lap.

zai íróink pedig nagy könnyűségesen odavetik, hogy ez a szláv blato (sár) szóból ered. Minthogy a Balaton nem sárvíz, hanem egyike a föld jelentékenyebb mélységű tavainak, ezen odavetett állítás kissé naiv. Ha azon urak, a kik nyelvünkben a szláv szókat annyira keresik (ismét csak amúgy könnyedén), egyszer már azt vizsgálnák, vajjon lelkiismeretlen állításaiknak van-e művelődéstörténeti alapja, azonnal meg fogják fordítani a dolgot. Mert az csak bizonyos, hogyha valamely nép egy műveletet vagy tárgyat előbb ismer, mint egy másik, az elnevezést nem amaz kölcsönzi ettől, hanem megfordítva. Hogy vajjon a szláv vagy a szittya volt-e műveltebb hajdan, az ki fog tűnni ezen munkámból.

A Balaton-tóról a földtani írók azt állítják, hogy tenger maradványa, mit az őslénytani leletek igazolnak.

A Fertő neve Pliniusnál Lacus Peiso. Némelyek azt tartják, hogy ez is tenger maradványa. Valóságban azonban úgy régen, mint ma a Rábcza nyugati oldalán levő hegyek torrenseinek s a Vuka pataknak ár-gyűjtője; mert valahányszor ezek tisztántartására, rendezésére gond fordított, a Fertő lejjebb apadt. Schoenwisner szerint a Peiso név a Tarquinius Priscus idejében ide vetődött bojoktól eredt. Ezek Pei-See-nek hívhatták s ebből lett a Peiso. Rumi György szerint pedig a bojok Bojer-See, rövidítve Boisee nevet adtak neki s ebből támadt betűcserével Pliniusnál olvasható neve.

A hazánk területén lakó legrégibb népekről igen kevés jutott tudomásunkra. E föld barbárkori lakói a hegyek közt a völgyek szélén levő hegynyergeken

ütötték fel tanyájukat, mint az ott talált edénycserepek mutatják. Alföldünkön pedig a folyók vagy ezek hajdani útját képező erek mellett magaslatokon találjuk nyomaikat. Így Torontál vármegyében a Temes jobb partján Paráczi községgel szemben levő két domb, lejjebb Maczedonia nevű falu határában egy kanyargó ér partján, mely egykor a Temes medre volt, a magasabb fekvésű földszalag barbárkori emberek telephelyei valának, mint az ott szedett kővésők, kőbalták, átfűrt kőkarikák s romb alakra bekarczolásokkal czifrázott, vastag szürke edénycserepek mutatják. Némely cserepeken a czifrázatok madzaggal benyomottaknak látszanak. Ezen tájon a nemrég épült folyami védő gátakba nagy mennyiségben kerültek ezen cserepek a felhányt földdel együtt. Sajnos, hogy a földmunkák teljesítésekor erre senki sem ügyelt, pedig itt a régiségtudomány számára becses darabokat lehetett volna megmenteni és összegyűjteni. De hiszem, hogy ezen részen a kutatások, különösen az említett Maczedonia határában a Temes folyó mentén, bőven jutalmaznák a fáradságot és áldozatot. Erre már eddig több, régiségekkel foglalkozó férfinak figyelmeztettem, de még hiába. Mivel ily barbárkori telephelyeinken görög pénzek kerültek elő, ez arra mutat, hogy a római foglalás előtt itt lakó népek a görögökkel kereskedést folytattak s így már az emberi haladás útjára léptek. Erre mutatnak a közvetlenül víz mellett talált telepek is. Közvetlen a római hódítás előtt a Dráva-Száva közben lakó umbricok már rendezettebb városokban laktak s Strabo némely megjegyzései gyaníttatják, hogy a tenger felé terményekkel kereskedtek s folyóvizüket hajózták. Bizonyos, hogy ez vonta magára a ró-

maiak figyelmét, s ez indította őket Dalmácia és Pannonia meghódítására, honnan csakhamar tovább terjeszkedtek a Duna alsó tájaira. A Dunától éjszakra a Kárpát hegység aljában levő quadok, a korhoz viszonyítva, fejlettek voltak, mert ezekről azt tudjuk, hogy a rómaiak előtt már vashámoraik voltak és ennél fogva a víz hajtóerejét kizsákmányolni értették s ezen tekintetben a rómaiakat is felülmúlták. Társadalmi s műveltségi fokuk a legalacsonyabb éppen nem lehetett. Ugy itt, mint a metanaszták földén Ptolomaeus városokat sorol fel.

Bonfinius (Decad. I. lib. 1.) azt említi, hogy Darius persa király hazánk földére bejött s a mai Mohács táján a Dunán hidat verve a peucinokkal hadakozott s ő Pécs nevét is innen származtatja. Ezen állítás téves, mert Strabo és egyéb hiteles írókból tudni lehet, hogy a peucinok a Duna torkolatánál laktak s ennek egyik deltáját hívták Peuce szigetnek. Azért Darius Hystaspes fia itt kelt át seregével a szittyák ellen, de az Ister és Tyras (Dnieszter) közti sivatagban nélkülözéseket szenvedve, seregével visszafordult.³ Némely író Nagy Sándorról véli, hogy Erdélyben járt az agathyrzok és triballok megfenyítésére. Ez valószínűbb, mert az már bizonyos, hogy itt görög seregek Lysimachus vezér alatt kudarcot vallottak, mert bekerítettvén, szabadságát ropant kincseken vásárolta meg. Ezen kincsek még ma is népmondákban szerepelnek Darius kincse néven s még ma is kutat utánok a föld népe. Állítólag Nagy Sándor is azért járt erre, mert Zopyrus hadvezérét a szittyák se-

³ Strabonis Rer. Geogr. lib. VII.

regestől együtt levágván, a kudarczot akarta megbozulni. De a szittyák ajándékokkal engesztelték ki a visszatért hazájába.

A Fertőtől éjszak-nyugotra lakó bojok a rómaiakkal, gétákkal s végtére a dákokkal viseltek írtó háborút. Ezen dákok a római császárság elején kezdtek feltűnni Erdélyben (Dácia), honnan csakhamar foglalásokat tettek. A bojok ellenök szerencsétlenül harczolván, odahagyták a Fertő partjait s így keletkezett a Plinius által említett bojok pusztája (deserta Boiorum), mely újra a római imperatorok által lett benépesítve.

Feltűnő, hogy Dunánk nagy szigeteinek említését az íróknál hiába keressük. Veteris orbis climata ex Strabone című térképekben, melyeket egy névtelen a mult században adott ki, a Csallóközt feltüntetve látjuk ugyan, de itt a térképkészítő a korabeli állapotokból indult ki önkényesen, mivel Strabo ezen szigetről semmit sem említ s még későbbi írók se tudnak róla, ámbár a közelébe eső Vágh, Garan folyókat említik. Épp úgy hallgat Herodot a Duna szigeteiről. Ha ismeretese, helyesebben: ha léteztek volna ezen szigetek már akkor, Strabo vagy Plinius azokról megemlékszik vala, mert ha az Ister Peuce nevű szigetén kívül megemlíti a Thrácia felé eső szigeteket, nem tehető fel, hogy a Pannonia szélén levőket elfeledik, mert e tartományt az ő idejükben már jól ismerték. Ezért a térképkészítő maga is zavarban van és a Csallóközt egyik térképen egy szigetben, másikon kettősben, harmadikon pedig négy külön szigetben tünteti fel. Épp így tévednek mindazon íróink, kik a Duna egyik-másik nagy szigetét a régi időkben már szerepeltetik, önkényesen felté-

telezvé, hogy azoknak már évezredekkel előbb létezniök kellett.

2. A római uralom ideje.

9. — Ezen korszakra vonatkozó adataink már számossabbak, mert Pannonia és Dáciaival, mint római provinciákkal több író foglalkozik. Az ekkor keletkezett városok gyors emelkedésnek örvendettek, a római imperatorok közül többen itt születtek vagy itt haltak meg és többen itt kiáltattak ki a legiók által uralkodóknak. És végre, mert a rómaiak nevezetes háborukat viseltek az itt lakó népek ellen. Ugy látszik, mintha Severus császár idejétől kezdve, az összes birodalom súlypontja inkább Pannonia, mint Itália lett volna s a birodalom sorsára döntő hatású események itt zajlottak le. Általában tekintve, Pannonia volt a birodalom főkapuja, melyet a barbárok három századon keresztül folyvást zaklattak, s midőn e kaput a népvándorlás bedöntötte, a birodalom ellenségei ezen nyomultak be Itáliába.

Pannonia elfoglalását Octávián kezdette meg Kr. sz. e. 34. évben, mikor a dalmáciai nevezetes kikötőhelyek a rómaiak birtokába jutottak. A Dráva és Száva közt lakó pannonok (vagy paeonok) közül az umbricok kelthették fel a rómaiak haragját. A békés foglalkozásaikba elmerült lakókat váratlanul lepték meg a római legiók s Octáviánnal élükön minden ellentállás nélkül nyomultak elő Segestanum nevű városig, mely annyira megnyerte a hatalmas hódító tetszését, hogy elhatárzá itt fegyvergyárat állítani, hajókat építtetni, melyek gabonát, eleséget szállítsanak a Duna vidékéről a Száván

fölfelé. Ezen várost 30 napi ostrom után vette be, tehát az a pannonok erődtett helye volt, mire újból felépítette, kettős fallal vette körül s a Száván hidat készíttetett. Ezen hadjáratban a rómaiak csak a Száva-Dráva közti részt foglalták el, s itt egymás után tűnnek fel a virágzó gyarmatvárosok, mint a most említett Segestanum (né-mely írónál Segestica), melyről az Octaviánnal egy korban élő Strabo azt jegyzi fel, hogy több hajózható folyók egyesülésénél feküdt. Másik nevezetes város volt Sirmium, mely még a római birodalom lehanyatlása után is sokáig nagy szerepet játszik. Zosimus byzanti író ezt említi róla: »Pannonia városa, melyet minden oldalról folyó mos, mely az Isterbe ömlik.«¹ E szerint a Száva által képezett szigeten feküdt. Régiségtudósok általában a mai Mitrovicz tájára teszik. Továbbá Siscia, melyet először Plinius említ. A Kulpa és Száva által képezett szigeten feküdt a mai Sziszeknél. Mursa maior, mely Eszéknél a Dráva partján állott. Alapította Aelius Hadrián császár Kr. sz. u. a második század elején.² Átellenben feküdtetett Mursa minor.

A rómaiak csakhamar kijebb tágiták foglalásaikat. A benlakó pannonok megkísérlették ellenállani, de Kr. sz. u. 9. évben a Balaton tavánál (Lacus Volcae) Baco királyuk alatt megveretvén, a mai dunán-túli részek egészen meghódoltak. A rómaiak ezután a tartományt, mely a Duna jobb partján a Száváig s a Dunától az Alpeseig terjed, Pannoniának nevezték és felosztották

¹ Bonni kiadásban Zosimus lib. II., p. 83.

² Istri adcol. geogr. vet. A Math. Petro Katancsich. Badae 1826. Pars I., pag. 367.

Felső-, Alsó-Pannoniára. Amaz a Dunától lefelé a Rába folyó s a Balaton-tó között terült el. emez pedig a Dunáig. Mindenik igazgatását külön praefect vezette.

Erre ideiglenesen a Pannonia Valeria nevezet is előfordul Marc. Aurel. Antoninus neje után, ki legtöbbet itt tartózkodott. A Dráva Száváköz olykor Pannonia Savia névvel különböztetett meg.

10. — A rómaiak mind közlekedési és kereskedelmi, mind hadműveleti tekintetekből azonnal felismerték a Dunának jelentőségét; mert ez Pannoniát két oldalról mosván, természetes védő gátul szolgált egyszersmind a bal parton tanyázó germán és szláv fajú népek ellen. Claudius császár alatt Kr. sz. u. 50. évben már állandó hajóhad működött a Dunán, mely több ízben nagy szolgálatoakat tett a Kárpátok között vagy Dáciaiban s az Aldunánál hadakozó császároknak. Ezen hajóhad rendszeren a tartományi praefect vezetése alatt állott és főállomása Taurunumban (a mai Zimony táján) volt. Ezen hajóhadban kiválókatott tengerész katonák szolgáltak. A Duna mellett talált feliratos kő »a ravennai hajóhadból« levő személyeket említ, kik a pannonia hajóhadban katonáskodtak.³ Katancsich által közlött feliratokban a seregekhez tartozó kisebb hajókat kezelő vehiclarisok is említettetnek. Traián alatt a pannoniai hajóhad külön praefecttel bírt, kinek neve C. Manlius.⁴ Nagyobb háborúk idején több hajóhad egyesítettett s élükre valamelyik tengeri hajóssereg főnöke állíttatott. Így alkalmasint Traián

³ Istri adcol. geogr. vet. A Math. Petro Katancsich Badae 1826. P. I., pag. 469.

⁴ U. o. P. II., pag. 374.

a dákok ellen viselt háborújában a pannoni és moesia hajóhadakat együtt működtette s élükre a britanniai hajósok praefectjét rendelte,⁵ ki egyszersmind az alpei őrsereg alpraefectjévé is tétetett. Neve a feliratban Fl. Ec. Prepusa.

Ezen hajóhad hivatala volt egyszersmind a kereskedő hajókat oltalmazni, miért a Tisza alsó részére is bejárt, mit a Titelnél talált római hajóroncsok mutatnak.⁶ Hogy a Tiszán messzebb nem járhattak, azt egyéb jeleken kívül Ammianus író igazolja.

Pannoniának azon része, melyet a bojok pusztán hagytak, Claudius által népesítettet be. Alatta épült Sabaria város (Szombathelynél). Ez a tartománynak kiváló pontja volt, mert itt több felől jövő római utak egyesültek. A történetírók feljegyzik, hogy Claudius által alapított nagyszerű vízvezetéke volt. De nemcsak Sabaria, hanem minden jelentékenyebb pannoni város el volt látva vízvezetékekkel. Így többek közt Aquincum (vagy Acincum, a mai Ó-Budánál); továbbá a Pécs táján fekvő Sopianae. Ezen vezetékek létezését mutatják az itineráriákon olvasható »ad piscinas« felírások, melyek mint az általános részben előadatott, kisebb szűrő-tavak vagy bányátermelésnél használt érczúzó vízfogók voltak. Ezen vízvezetékek fürdőkre is felhasználtattak, mire mutatnak az »ad aquas« felírások. A hévízü fürdőket »ad thermas« kitétel jelöli. Ilyenek közül, mint a rómaiak által használtakat, ismerjük a budai, mehádiai és horvát-teplizai fürdőket. A mehádiai Marcus Aurel

⁵ Istri adcol. geogr. vet. A Math. Petro Katanesich. Budae 1826. Pars II., pag. 182.

⁶ Das Königreich Ung. von Joh. Leop. Stöck. — Seite 144.

Antoninus építé fel.⁷ Az utóbbi még régebben épülhetett s a rómaiak alatti neve: Jasas. Ez Constantin idejében leégett, de ő még fényesebben építteté fel és csarnokokkal, ékítményekkel díszesítette.⁸

A vízi közlekedés mind a Dunán, mind a Dráva, Száva és Kulpa folyókon jelentékeny vala s különös lendületet Drusus idejétől vehetett. Ezért eme folyók külön praefektek őrködése alatt voltak, tisztán tartásukra kiváló gond fordított. A Kulpa tisztításáról biztos adatunk van.⁹ Egyszersmind a szárazföldi utak is kiváló figyelemben részesültek. Legnevezetesebb volt az Itáliából Aquileán át az Alpesek közt Sabariáig, innen Carnuntum (Petronell táján Alsó-Ausztriában) és Bregetium (Szőnyénél a Duna mellett) felé vivő nagy út, melynek legnagyobb részét Dio Cassius szerint Drusus építé. Bregetiumtól ismét Carnuntumig külön út vezetett a Duna mellett s lefelé ugyanitt Aquincumig s innen le Mursáig. Aquincumtól másik út Székesfehérvár felé vezetett. Dalmácia felől a főút Siscia, Sirmiumon keresztül ment a Dunáig. Ezt még a pannonok készíthették s a rómaiak csak kiigazították. Ezen útnak folytatását Taurunumtól Vimnatiumnak s innen a Vaskapunak Axiopolis városán át, hol Ptolomaeus szerint a Duna Ister neve kezdődött, Traián építette, midőn a dákok ellen harczolt. A Duna jobb partján mind neve mind nyomai mai napig fen vannak. A Duna szorulataiban inkább csak hajóvontató és gyalog katonai út volt. A

⁷ Katanesichnál Pars II., pag. 217.

⁸ U. o. P. I., pag. 396.

⁹ U. o. Pars I., pag. 402 között feliratban olvasható »Ab antiam mei contigisse per Culpam curantium«.

Dunára lenyúló s a folyó által mosott meredek szikla-
oldalakon oly magasan, hová az árvíz már fel nem ér,
lyukakat faragtak a sziklákba, ezekbe gerendákat dug-
tak s a rájuk fektetett pallókon, mint erkélyszőrű hidon
jártak. Ezért az út eme darabja hamar elpusztult. Kr.
sz. u. 592. évben egyik görög vezér ezen úton akart
Vinnaciumból haza térni, de még kalauzt sem kapott,
a ki neki azon utat megmutatta volna.¹⁰ A bregetium-
és carnuntum-sabariai s aquileai út különösen azért ne-
vezetes, mert ezen szállították Rómába az északi népek-
től került kereskedelmi tárgyakat, nevezetesen drága
bőröket és borostyánt.¹¹ Nevezett városokhoz pedig a
barbárok útja a mai Jablonka szoroson át vezetett a
Vágh völgyén.

Pannonia felvirágoztatására sokat fáradoztak Pro-
bus és Maxim. Gallerius császárok. Utóbbi a Balaton és
Fertő körül tett jelentékeny kiszárításokat. A Siófok,
mely mai napig lecsapoló csatorna tisztét teljesíti, neki
tulajdoníttatik. A Fertővel közlekedő Kis-Rába szintén
az ő műve volna.¹² Az kétséget nem szenved, hogy egy-
kor a Fertő éjszakkeleti irányban összeköttetésben állott
a Dunáig kinyúló mocsárokkal, melyek vizöket részint
a Duná és Rábczából, részint a hajdan erre folyó Laj-
thából kapták. Aurelius Victor író megemlíti, hogy a
lecsapolás a Dunába történt s így Galerius alkalmasint

¹⁰ Theophilaeti Simocattae Histor. Bonni kiadás 320. lap.

¹¹ Der Gang des Welthand. u. die Entwickl. des europ.
Völkerlebens im Mittelalter. — v. W. Kisselbach. Stuttgart. 1860
S. 52. u. 57.

¹² Schoenwisnerii Antiqu. et Hist. Sabar. ab orig. usque ad
praes. temp. libri novem. — pag 19.

csak ezen mocsároknak eszközölt lefolyást a Kis-Rábán
avagy inkább a Rábczán, mely régen egészen a Fertő
felé ömlött, miként a Berzava egy ága az illancsai la-
pályra vagy a Berettyó a Sárrettbe. A Fertő tavát nyu-
goti írók Jornandes után Lacus Pelsodis, majd Pe-
lissa superior néven említik, s e szerint a Balaton
lett volna Pelissa inferior. Hogy a rómaiak idejében a
Fertő és Duna közti darab igen mocsáros lehetett, gya-
nítottja az is, hogy a Fertő felett római városok nem
épültek, legfeljebb egy, két castrum a mocsár szélén a
carnuntum-bregetiumi út mellett. Némely írónk úgy
hiszi, hogy a Fertő felhúzódott volna Pozsonyig, mely
nevét a Peiso-ból kapta: Peisonium és később rontva
Posonium.¹³ Mások meg úgy vélekednek, hogy Plinius-
ban olvasható Peiso elnevezés alatt nem a Fertőt kell
érteni, hanem a Bazin határán létezett Fekete vizet
(Aqua Nigra) és Gallerius ezt csapolta volna a Dunába.
Hogy a Fertő felnyulhatott volna Pozsonyig, az nem le-
hetséges a földszín lejtőviszonyainál fogva, az utóbbi
nézetnek pedig alaposan ellentmond Schoenwisner. Mi
pedig hozzá tehetjük előre is, hogy a bazini mocsár le-
csapolása már magyar munka. Itt a rómaiaknak már
nem volt keresni valójuk.

Probus császár nevezetes kiszárítási művelete volt
a Sirmium felett elterülő Hiulca mocsár lecsapolása. A
csatornákat és töltéseket katonákkal építteté, kik fel-
lázadván, őt üdvös fáradozásai közepette megölték.
Mind a mellett ő, vagy valamelyik utódja a lecsapolást

¹³ Joh. Ferd. Behambii: Not. Hung. — Argentorati 1676.,
pag 188. — V. ö. Fényes E. Magyarorsz. s a hozzá kapcs. tart.
mostani állap. II. köt. 484. lap.

befejezte, mert itt állott fel Cibalis városa, Valentinian és Valens császárok születéshelye és Constantin itt harczolt a vetélkedő Liciniussal. Zosimus azt írja, hogy Cibalis a Szávára lenyúló síkon feküdt s folyó vize nem volt.¹⁴ Fényes Elek írónk a Palagy vagy Palacsá moscsárt tartja a Hiulcának. Minthogy Probus csatornákkal és töltésekkel száritott Sirmium felett, kétségkívül a maig fennálló Jarcsina-csatorna az ő műve. Ez néhol a becsúszások meggátolására kövel volt kirakva. Ez egyzersmind azon csatorna, mely sz. László idejében Kőárók néven, mint a pécsi püspöki megye alsó határa szerepel. — Némelyek a Strug, Bigy és Bosuth slavo-niai folyók mostani medrét is római lecsapoló csatornáknak tartják.¹⁵ Ezen vélekedést, azon különbséggel, hogy ezen csatornákat hajózásra is használták, Straboval támogatjuk. Ez ugyanis Pannonia leírásában említ Corcoras nevű folyót, melyen árukat szállítottak kifelé s azt mondja, hogy ez a Szávába ömlött, a Száva viszont a Drávával közlekedett és Segesticumnál a Noarusba ömlött. Első olvasásra azt hinnők, Strabo itt tévesen ír le. Ámde Strabo ezen helyén egy oly csatornát kell értenünk, mely más közbeesők segélyével közlekedést nyitott felfelé a Dráva mellékére. Ezen csatorna lehetett a Kulpa, összeköttetésben a Lónyával, mely hajózásra ma is átalakítható. Azért mondja Strabo folyótálg: »hajózást űznek felfelé éjszaknak.«¹⁶ Hogy a Száva Noarus nevű folyóba ömlik Strabo sze-

¹⁴ Zosimus lib. II. c. 45. Bonni kiadás 114. lap.

¹⁵ Hietzinger: Statist. der Militärgr. I. Theil. S. 96.

¹⁶ Strabonis Rer. Geogr. lib. IV. Falwer-féle kiad. 453.1.

rint és nem a Dunába, ezen állítást Palmer fejti meg. Ugyanis Strabo idejében nem a Száva, hanem ennek egyik Noarus néven hítt mellékfolyója tartatott főfolyónak. Azért az egyesüléstől kezdve is a Noarus nevezet tartatott meg. Később azonban a nevek kicseréltettek s a Száva lett a főfolyó, neve átvitetett az egyesülés utáni darabra is a Dunáig. Plinius azt írja, hogy a Kulpa Siscinián nagy szigetet képezett¹⁷ a Szávával együtt. Későbbi írók ezen szigetnek Metubarris nevet adnak.

Nevezetes munkálkodást fejtettek ki a rómaiak ezeken kívül a hídépítésben. Ilyen létezett Bregetiumnál a Dunán, közvetíteni az északi népekkel való kereskedést. Hídfőt még egy 16. századbeli utazó, mint naplójában említi, mind a két parton szemlélte.¹⁸ Másik nagy híd állott ugyancsak a Dunán Acincumnál. Ammianus Marcellinus arról értesít, hogy Valentinian császár a quadok ellen háborúra kelvén, hadait Sabaria és Carnuntumnál szervezé. Egyszerre vele indult meg Sebastianus A. Pannonia praefectje s ez seregeit. Acincumnál hajókon és hídon vezette át a balpartra, hogy a quadokat hátban támadja meg. Ezen híd hihetőleg fából épült kőhídfőkkel. A mult évtized elején megindult Duna-szabályozási munkák közben egy magyar mérnök rábukkant ezek maradványaira a Duna medrében. Sajnos, hogy nem tartotta érdemesnek azokkal tüzetesebben

¹⁷ Plinius: Hist. Nat. I. III. C. 25.

¹⁸ Adal. a magy. nemz. Tört. a XVI. században. Közl. Szalay László. Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán 1573. 214. l. — Az utazó Pannonia néven nevezi városunkat, hol a hídfőket látta, de leírásából kitűnik, hogy a komáromvármegyei Szönyt érti, a hol Bregetium állott.

foglalkozni, helyöket stb. leírni. Másik kiválóbb híd állott a Dráván Mursánál (Eszék). »Látható még most is, főleg ha csekély a víz, a Dráva közepén faragott kőből épült hat erős oszlop, mik kétségkívül a Dráva két partját hajdan összekötő római hídnak maradványai.«¹⁹ Ezen hídról a Dráva kiöntéses helyein át csak nagy töltéseken lehetett közlekedni. Ezek Bélylyeig még nem rég fennállottak, de a lakosok nagy részt széthányták és köveit építésekre használták. Mint Zosimus értesít, a Száván Licinius, Constantin vetélytársa, Sirmiumnál építtetett hidat.²⁰ Constantin a Dunán az Olt folyó közelében vert fahidat kőhidfőkkel. Ennek maradványai e század elején még látszottak.²¹ Ha a rómaiak ily nagy folyókat áthidaltak, képzelni lehet, hány hidjak volt Pannonia belsejében.

11. — Traian császár Kr. sz. u. 105. évben Dáciát, két ízben leverve Decebal dák seregeit, római provinciává tevén s a Domitián alatt szenvedett vereségét a római fegyvereknek jóvá tevén, erdélyi részeiben hazánkunk szintén egész új élet vette kezdetét. A római gyarmatosítással egyidejűleg hidak épültek, vezetékek készültek s a folyók medrei rendeztetek. A Duna azon darabja, mely Dácia déli oldalát mosta, a Temes folyó hegyek közti részével együtt külön praefectet nyert. Ezen első, Traian által rendelt praefect (»Praef. Ripae Tibissi Danuvii«)²² neve M. Papirius, ki egyszeresmind a

¹⁹ Baranyam. földir. stat. és tört. tekintetben. Szerző Haas M. 115. lap.

²⁰ Zosimus I. II. Bonni kiadás 83. lap.

²¹ Felső magyarorsz. Minerva 1825. évi f. II. füz. 224. l.

²² Katanesichnál Pars II. pag. 132

Dáciában székelő I. számú pannoniai cohors felett parancsolt. Más feliratokban, mint fentebb idézve volt, a Traian híd curatoraként is említették. Épp ez mutatja, hogy nem lehetett az egész Temes folyó reá bízva, hanem csak a mai Krassó megyében levő része s ezen túl Temes és Torontál vármegyékben a rónákon a rómaiak nem birtokoltak. Ezen adat egy később felvetett kérdésnél igen lényeges bizonyítékul szolgál mellettünk. A hátszegi völgyeletben a Retyezát havas aljában Osztrovo falunál talált feliratos kő felemlíti, hogy Aul. Crispus a XIII. legio praefectje a háborúk és árvizek által elromlott hidat a sergidav népnek (»populo plebiqu. Sergidavensi«) helyreállította.²³ Az itt említett hídról Katanesich azon véleményben van, hogy az a mai Óraljánál a Sztrigyen vagy ennek egyik mellékpatakján a Sebesen lehetett. A sergidav nevű lakók alatt pedig a mai Várhelynél állott Sarmizegethusa dák várost érti. Feltévése az utóbbi részben valószínű, mert a feliratban Traian háborúja is érthető s a most nevezett dák város új telepítvényeseket kapván, később már Ulpia Traiana nevet nyert Traian tiszteletére. Más római imperatorról nincs feljegyezve, hogy Hátszeg táján harczolt volna. Az említett híd azonban lehetett az Ostrovo mellett elfolyó Nagyvíz nevű havasi patakon és egyúttal ezen lelet azt bizonyítaná, hogy már a dákok építettek hidakat, mi ezek műveltségi állapota mellett szép bizonyíték volna.

Továbbá Dáciában állott Pontes Augusti vagy csak egyszerűen Pontes város, melynél mint neve min-

²³ Katanesichnál P. II. 234. l.

den kétséget kizár, több híd létezett. Hogy hol feküdt ezen város, még nincs eldöntve. Mannert, ki sokat foglalkozott régiségeinkkel, azt a Sztrigy és Maros összefolyásához vagyis Piski tájára helyezi. Torma Károly jeles tudósunk, ki az ó-budai (acincumi) amphitheatrumot kiásatta, a Temes mellékvize, a Bisztrának partjára Vojszlova alá helyezi. Tekintve, hogy itt több hidnak, de még egynek is alig van értelme, mivel sem több víz nem folyik, sem a völgy összeszorulásban ama patak nagyobb szigetét nem képezhetett és mivel a Bisztra jobb partján a meredek hegyoldalon út sem lehetett, ezen állítás nem tartható fen. Magánál Vojszlovánál, hol a Ruszkica patak egyesül a Bisztrával, inkább lehetne értelme ezen feltevésnek. Ha tehát a Bisztra völgyön a Vaskapu hegyszoros alatt keresendő nevezett város, ez inkább Ciresa táján, hol a Möruli-Bisztra lejön, vagy Vojszlova falunál feküldhetett. Ámde, hogy csakugyan erre volt-e ama római telep, az iránt nem csekély kétséget támaszt Procopius byzanti író. Ez azt írja, hogy Pontes város az Ister partján feküdt és Scissua nevű folyó mesterséges mederben vette körül.²⁴

Hogy Dáciában a vízrendezések is megindultak, azt bizonyítja Várhelyen talált római felirat, mely szerint Marcus Drusus, szintén a XIII. legio praefectje, a hegyekről lerohanó csapadék vizek és torrensek számára falakat, csatornákat vont és a síkokra levezette.²⁵ Az

²⁴ Procopius: De aedif. lib. IV. 6. Bonni kiadás Pars II. Procop. volum. 3., pag. 288.

²⁵ Katancsichnál Pars II. pag. 134. — »praef. leg. XIII. fontium aquarumque coelestium ex montib. delabentium torrenti sufflumen. his muris fossaq. opposuit et ad plana perduxit.

előbbi fejezetben tüzetesebben ismertetve van, hogy a hátszegi völgyben a torrensek minő hordaléktorlaszokat képeznek. Ezeket ásta tehát keresztül M. Drusus. És valóban sajátságos, hogy a Sztrigy völgyi Oláh-Bretyétől kezdve fel a Retyezát alatti torrensekig, valamennyinél ama torlaszokon keresztül a meder a legszebb csatornákné kinézésével bír, a legszabályosabb partrézsüvel, s ezen torlaszbévágások oly szélesek, hogy a torrensek legnagyobb áradáskor sem lephetik el az egész feneket.

Hogy Erdély nagyobb folyóit a rómaiak hajózták, annak képét nyújtja a Traian oszlop is, mert Traian második nagy harczában, melyet már bent Erdélyben vívott a dákokkal, a római katonák egy része hajókon van feltüntetve. Ezen harczok, melyek a római birodalomnak oly nagy erőfeszítésébe kerültek, világos jelei, hogy a dákok már nem közönséges értelmetlen nép valának, hanem az emberi haladás útján, az akkori viszonyokhoz képest, eléggé művelt és megizmosodott nemzet.

A hazánkban Pannonia és Dácián kívül fekvő területekről igen keveset tudunk, míg ott, a hol a római birtoklás, mint ama két tartományban, kétségtelen, már a vízépítkezésnek is meglepő, hiteles adataival találkozunk. A most említett sivárság csak azért van, mert a rómaiak ott foglalást nem tettek; különben azon részekén is ott hagyták volna annyira bámulandó kulturájok nyomait. Talált római pénzekből már többen megkísérlették túl a Dunán, a Tisza és Maros alsó mentén, rónáinkra római városokat helyezni, a birodalmat ide is kiterjeszteni. Mindez azonban csak alap nélküli hit és pusztá feltevés, mely a kutatók azon töpren-

géséből keletkezett: mi lehetett oka, hogy a rómaiak ama részeket el nem foglalták, hanem Pannonia és Dácia közé beékelve ott hagyjanak egy nagy darab területet? Szerintünk ennek főoka volt rónáinknak akkoron még igen moesáros állapota s a római kultúra kifogyott az időből, hogy áldásos tevékenységét oda kiterjeszsze. A talált római pénzek ezért csak a kereskedésre vallanak, miként azon arabs pénzek, melyek Oroszországban még a Balt tengernél is találatnak. Beel Mátyás jeles írónk, a ki pedig a Duna bal partján annyira szeretne római kolóniákat találni s néhol erővel meg is állapít egy-egy castrumot, kénytelen bevallani, hogy ott római kultúra nyomai nincsenek, »mert ugyan a rómaiakról sokat lehet feltételeznünk, de a Dunát a mi oldalunk felől (értsd: n.-szombati oldalról) soha sem tehették magukévá.«²⁶ Hogy a római birtoklás csakugyan nem terjedt ki a Tisza, Maros, Körös és Temes folyók síkjaira, onnan is kitűnik, hogy az imperatorok csaknem folyvást hadi lábon állanak ama tájak lakóinak betörései ellen Pannoniába. Már Claudius harczra száll a quadokkal, ezek felett győzelmet arat, királyuk foglyává lesz; és Marc. Antoninus a legsúlyosabb háborút kénytelen viselni először a marcomannok és iazygesek ellen. Alig élvezheti fáradságos győzelmeinek gyümölcsét, a korszaknak indult Rómában kénytelen eladni és elzalogosítani a maga és neje drágaságait és ékszereit, hogy a quadok ellen indulhasson. Ezeket felkeresi a Garan és Vágh völgyében s miután még az istenek is segítenek neki, villámlás és menyőörgéssel, felhőszakadással

²⁶ Math. Beel: Not. Hung. Pars II. pag 217.

megrettenteni az ellenséget: Eutrópius kifejezése szerint csak a punihoz hasonló keserves diadalt arat s a Dunán visszatér Pannoniába. Claudius, Marc. Antoninus diadalainak ellenére, a jazygesek újra mozgolódnak, betörnek Pannoniába s Constantius császár Aemincumnál száll táborba a Duna jobb partján (Szalánkemén körül), itt az ellenségtől való félelmében körülsáncolja táborát s a biztos helyből azután, Ammianus elbeszélése szerint, előbb kémlelő hajókat bocsát a Pathyzensra (a Tiszára), kik a vidék kinézéséről neki biztos értesítést hozzanak. Ez eléggé mutatja, hogy a rómaiak még jól sem ismerték hazánk eme tájait. Pedig maga Ammianus Pannoniában Sopiana városban született s csak annyit említ, hogy a Tisza kanyargásokkal ömlik (cum obliquatis meatibus) a Dunába ott, hol Constantius táborozott. Ezen feljegyzése reánk annyiban érdekes, mert már sokan állították és állítják most is, hogy a Tisza csak őseink alatt vált oly kanyargóssá, s azért, hogy az ő mulasztásukat jóvá tegyék, nekünk minden áron szép egyenesre kell kiszabályoznunk. Ime, már a rómaiak alatt megvoltak kanyarodásai s így ezeket nem hanyagságunk, hanem maga a természet az ő törvényeinél fogva szükségességből vágta ki a sík róna lapjára.

A Pannoniáról és Dáciáról itt bemutatott történelmi adatok szintén azt mutatják, hogy a rómaiak a vizekre különös ügyeletet fordítottak s a vízépítési ismeretekben messze előrehaladtak. Egészen külön vízi adminisztráció szabályozta és intézte eljárásukat. Ezen adatok egyszersmind arra vallanak, hogy műveltségben, virágzásban Pannonia vetekedett Itáliával s nem csoda, hogy Traiantól kezdve oly nagy szerepe van a római

birodalom történetében. Az itt beolvasztott friss népelemek új életet serkentettek s a Rómában már kialakulásnak indult nemzeti önérzület Pannoniában lángolt még fel gyakrabban és gyújtotta tette a nép akaratát. Midőn végre nagy Constantin után a láng is kialudt, Róma megszűnt az lenni, a mi volt. Az általa alapított keleti császárság csak viselte a római nevet, de valójában nem volt az, hanem csak roskadozó épület a régi dicsőség romjain és csillogó czéger lassankint egészen elsatnyuló ivadék gyengeségének s hanyatlásának elta-
karására.

II. RÉSZ.

A népvándorlás korszaka.

3. A szittyák műveltségi állapotáról s némely műveikről.

12. A szittya népesaláddal hazai történetíróink még keveset foglalkoztak, legalább nem úgy, hogy a különböző adatokat mindenünnen egybegyűjtve, lehetőleg hű képet állítanának elénk. Pedig, a míg ez történni nem fog, nagy hézag marad fen nemzetünk politikai történelmében is, és sok dolognál csak találgatásokra leszünk kényszerítve. Ez okból nincs egyetlen kútforrás sem, melyet magam elé állítván és ismeretét feltételezve, őseink vízipítkezésének tárgyalásánál csak arra hivatkozam és mellőzem a közvetlenül nem ide tartozók fel-emlegetését. Ámde mert ily kútfő nem állhat rendelkezésre, kénytelen voltam innen-onnan összeszedni a tárgyamhoz legszükségesebb adatokat és külön előrebocsátani. *

* Midőn munkámat sajtó alá rendeztem, jelent meg Vámbéry A. műve a magyarokról. Talán később ez is segíteni fog nyomozásaimban és következtetéseimben

Azt kérdezhetné itt valaki: ugyan minek szükséges vízépitkezési történetünkbe még a szittyákat is bevonni, mikor még ősainkről se tudjuk, hogy a legújabb időkig valaha vízépitéssel foglalkoztak és vizeikre gondot fordítottak volna!? E kérdés csak annyiban lehetne jogosult, a mennyiben vizeink legközelebbi állapotából egyszerű áttekintésre senki se következtethetné, hogy ősaink a vizekkel bánni tudtak. De hogy a dolog nem akként áll, mint a látszat mutatja, s mint sokan hirdetik, szerény törekvésemnek sikerül talán az ellenkezőt bebizonyítani; noha a buvárkodási tér, melyen mozoghattam, még igen szűk s itt is erős akadályokkal állottam szemközt.

Ősaink nemcsak bánni tudtak a vizekkel, hanem több száz évvel előttünk oly intézkedésekre bukkantunk, melyeket a mai nemzedék egészen nélkülöz, pedig törvénynek kellene az iránt határozni; oly vízépitmények nyomára akadunk ősainknél, melyek ma már és ma még csak hő vágyainkat képezik s érettök, a külföldet beköborolva, esengünk. Midőn elődeink eme vízépitkezését és eljárását a vizeknél megpillantjuk, önkéntelenül intézzük a kérdést önmagunkhoz: honnan hozták vagy honnan tanulták ezen ismereteket, melyekben az ómszédait megelőzték? Hogy erre felelhessünk, szükséges a szittyák, eme megvetett ősapáink műveltségi állapotáról egyet-mást előrebocsátani és kiváltképen azt kutatni, mely nemzetekkel állottak érintkezésben, mit tanulhattak ezektől és miként vettek részt a hajdani világ békés mozgalmában.

Kutatásaimban főleg a byzanti írókat tartottam szem

előtt, mert ezek egyrészt a közvetlen közelből ismerték a szittyák lakta tájakat, másrészt a byzanti császárok számos ízben hadakozván, kereskedelmi és szövetségi frigyben állván majd egyik majd másik szittyai törzsszel, értesüléseik minden bizonynyal alaposabb ezen időkből és helyekről, mint a nyugoti íróké, kik már csak akkor szerezhettek tudomást rólok, midőn egyik-másik szittyai raj fenyegetőleg saját nemzetök és országuk kapui előtt állott. És ekkor is nem a pártatlan történész, hanem a nemzetök vagy saját fajok kudarczát szégyenlő epés gyűlölség szól belőlök s még a legocsmányabb babonás hiedelmet is, mint komoly dolgot, örömmel megragadva tárgyalják, miként a többek közt azon. ferrarai szerzetes, a ki nem átalja szenteskedő frázisok kíséretében arra tanítani a honjabelieket, hogy Attilát kutyák nemzetették. A mely történetíró ilyeneket talál ki, annak hitetlensége több mint kétes értékű, mert az nem riadhat vissza még az események leírásában sem a hazugságoktól.

Mint az alábbiakból is többszörösen kitűnik, kétséget nem szenved, hogy már Homer költő idejében a Duna alsó folyásától kezdve a Fekete tenger északi partjain, a mai Oroszország déli síkjain túlnyomólag szittyai népfaj tanyázott, sőt egyes törzsek Herodot és Strabo szerint a mostani Magyarország felé közeledtek. Homér az ő hősi énekeiben, mint igazságos és állattenyésztő népet említi meg őket. Emé szittyák igazságossága közmondássá vált a görögöknél és Strabo melegen védelmezi őket azon állítás ellenében, hogy borzasztó kegyetlenségeket követnének el ellenségeiken. A görög terjeszkedés előtt az Istertől a Tyras (Dnieszter) folyóig,

a tenger felett, Kis-Scithia feküdt. A vele szomszéd népeket Strabo gétáknak nevezi. Kis-Scithia lakói közül az igazságosságukról különösen megemlített a biusok fejedelmek kormányzása alatt állottak és Jaso idejében a thrákokkal szövetségben, vagy legalább jó szomszédi viszonyban éltek, mert a fejedelem leányát a thrák király bírta nőül. Később a thrákok felülkerekedtek s a pártoskodó szittyákat az Ister Pence nevű deltájáról elűzték.

Jaso kora után a görögök sűrűen érintkeztek az összes tenger melléki szittyákkal és azon időben, mikor kereskedelmük, iparuk még fejletlen volt, a tengeri kalózkodásban versenytársakat találtak a zigh (byzantinus íróknál zich, majd zeech) nevű szittyákban, kik a Dnieper torkolata körüli sziklás öblökben lesekedtek a tyrusi és sidoni kereskedőhajókra. Midőn a görögök már aktiv kereskedést űztek, minthogy délen saját gyártmányaikkal nem versenyezhettek a phoenik és egyiptomi cikkekkel, főfigyelmet a tőlők éjszakkeletnek fekvő tájakra fordítottak s nemcsak a Fekete tengert hajózták, hanem fölfelé a nagyobb folyók mentén városokban külön gyarmatokat alapítottak a szittyák között s behatoltak a túl rajtok tanyázó szarmaták és germánok közé is. Így alapították az Ister torkolata körül Tomos városban egyik fő lerakó helyüket. Hogy ez nem szarmata hely volt, bizonyítja Zosimus (lib. IV. c. 40.), mert azt határozottan szittyavárosnak nevezi oly helyein munkájának, hol szlávokról is beszél. A várost Thrácia felől a Duna jobb partjára helyezi, Theophanes ellenben Mysia felől a balpartra. Csakhamar piacot szerettek maguknak a görögök a Tyras és Bo-

rysthenes (Dnieper) partjain a régi Tauricában, melyhez a mai Krim is tartozott. Hogy annak őslakói szittyák voltak, azt nemcsak Strabo többször említi,¹ hanem valamennyi byzanti író megerősíti. Hogy ezek a Fekete tengert hajózták, következtethető, mert a görögöknek gabonát és takarmánynemeket szállítottak. Rólok és Kis-Scythia lakóiról Strabo megjegyzi, hogy a görögök őket megkülönböztetésül más nomádszittyáktól, földművelőknek nevezték.² Épp ezen földművelés miatt Taurica Göröghonnak mintegy éléskamrájául tekintetett, s nevezetes gyarmatvárosokat alapítottak a görögök annak területén. A Borysthenes partján 200 stadiumra a torkolattól (mintegy 129 kilom.) milesusiak építék és várral erősítették meg Olbia városát. Eddig jöttek fel a folyón a görögök hajói. A Tyras folyó mellett, mely 40 stadiumra a torkolattól hajóztatott, épült Nicomía és Ophiusa gyarmatváros s a torkolatnál a görögök világítótoronyt állítottak. A Bosporus mellékéről kiköltözött görögök a Tanais (Don) folyónál építék Tanais várost, mely az európai és ázsiai nomádoknak volt közös gyűlőhelye, valamint azoknak, kik a Bosporusból a mocsáron (Moetis-tó) keresztül hajóztak és rabszolgákat, bőrt szállítottak onnan és más egyebeket, a nomádoknak árult; nemkülönben azoknak kik ruhaneműeket, bort és más az élethez szükséges tárgyakat cseréltek be.³ A Tanais folyónál a görögök kezdetben csak a torkolat Alopecia nevű szigé-

Strabo, Faccoler kiadásában, lib. VII 446. és 449-ik lapon

¹ U. o. I. VII p. 450.

² U. o. I. 81 p. 721.

tét foglalták el, hol akkor szarmaták laktak. Ezek azonban a görögök elől a Tanaison túl költöztek észak felé, helyeiket szittyáknak engedve át, s ezentúl csak ezek közvetítésével űztek cserekereskedést a görögökkel, kiknek rabszolgákat és drága bőrt küldöttek. A Moetis-tó mellékét elfoglaló szittyák földműveléssel és halászat-foglalkoztak. Földművelésükről bizonyosságot tesz Strabo. midőn írja: »Földművelők ugyan, de azért a nomádoknál nem kevésbé vitézek.«⁴

A Tanais mellékén nevezetes város volt még Phanagoria és Ponticaeum. Az elsőben a Moetis-tó feletti tájakról került cikkek hordattak össze, utóbbiban pedig a tengerről érkezett szállítmányok rakattak le.⁵ Agathias byzanti író szerint a szittyák úgy kerültek volna a Tanais mellé, hogy némelyek vadászat alkalmával egy szarvast vettek üldözőbe s eljutottak egészen a folyóig. A vadászoknak megtetszett a vidék s övéikkel összebe-szélve, az ott lakókat kiűzték és maguk telepedtek le helyökre. Ezen szittyák éjszak felől az Ural tájáról kerülhettek le, mert egyenesen kelet felé, a Moetis-tó aljánál beékelve, a cimмер nevű kelta törzs és a bolgárok laktak. A cimмерek kereskedők lehettek s magukat kis országukban biztosítandók, éjszak felől sánczokat vontak. Azonkívül a mai Kuban tájától a tengerig csatornákat ástak és városukat Cimbríát is csatornával övezték.⁶ Ugy látszik, ezen cimмерek

⁴ Strabo, Falconer kiadásában. lib. XI. p. 721.

⁵ U. o. lib. XI. p. 723.

⁶ Storia Filos. e Polit. della navig. de commerc. e delle colon. degli ant. nel Mar Nero. — V. A. Formaleoni. Venezia 1788. Vol. I. p. 89.

beleolvadtak valamelyik szittyá népbe vagy elköltöztek; mert egyik író I. Justinian idejére mondja régi helyökre vonatkozólag: »kik ott laknak, hajdan cimmereknak mondatlak, most már uturguroknak nevezetnek.«⁷ A bolgárok a Tanaistól keletre a Volga alsó mentén laktak s egykor itteni birodalmok jelentőségre emelkedett. Nevüket Cedrenus szerint a Volga folyótól kapták (Volga vagy Bolga), de »első eredetökre nézve szittyák.«⁸ Ezek nevezetes kereskedést űztek s a Volgán felfelé hajókon szállították áruikat. Fővárosuk Bolgár, annak partján állott s pedig némely újabb nyomozók szerint azon a tájon, hol a Don folyó a Volga felé könyökben közeledik, vagyis a jelenlegi orosz Zaritzyn város táján. Kereskedelmük végett a mai Bockhara, sőt Persia népeivel összeköttetésbe léptek. »Tudjuk, mondja egy francia író, hogy a kereskedők Sahratig mentek, mely a Rhâ (Volga) torkolatánál állott és Bolgárig, ott hol a Rhâ a Tanaishoz közeledik, hogy átvegyék az Indiából és Chinából érkezett árukat.«⁹ Másik író szerint éjszak felé, a szarmaták s germánok közé, eljártak a mai Kiew és Nowgorodig s viszont szláv kereskedők lejöttek Bolgár és Itilig.¹⁰ A bolgárok ránk nézve is nevezeteseek, mert egyrészt, mint alább megemlítve lesz, a népván-

⁷ Procopius de bello gothico IV. 4. Niebuhr-féle bonni kiadásban: Procop. vol. II. p. 474.

⁸ Georgii Cedreni Hist. Comp. Bonni kiadásban vol. II. 26. lap.

⁹ Pardessus Rec. I. LX.

¹⁰ Der Gang des Welthand und die Entwickel. des europ. Völkerlebens im Mittelalt. von Wilh. Kiesselbach Stuttgart 1890. Seite 57.

dorlás megindításában közvetve aligha nem részesek; másrészt mert ezen velünk egykor rokonfaj az avarokra nézve, költözködésükben épp oly csapás, ostor volt, mint öcsünkénél a bessenyők. Ugy amazok a bolgárokat, miként eleink a bessenyőket, egészen hazánk határaiig úgy szólván hátukon vitték. Végre mert vezéreink korában hazánkban bolgárok, mint kereskedők szerepelnek.

A Fekete és Kaspi tenger közt (Mare Hircanum), szittyák laktak és időktől fogva; nevezetesen a régi Taurus felett szittyák uralkodtak, még Diaconus Leo byzanti író is az itt levő népet tauroskitáknak nevezi. A Fekete tenger partján hajdan virágzó Colchisből az argonauták állítólag ide is elkalandoztak és ez útjában az mondatik régi íróknál Jasoról, hogy az Aras folyót a Cirus-szal egyesítette és külön csatornán vezette a tengerbe. Az első folyót egy hegyszoros zárta el és a víz nagy tavat képezett. Ezen hegyszorost tehát átvágatta, a vizet átvezette a Cirusba és innen közös csatornára a tengerbe. Ezen vízcépítési műveletet azonban a görögök éppen Jaso idejében nem hajthatták végre, mert ekkor még csak kiemelkedni kezdtek a barbárságból és Jaso csak úttörője volt a későbbi görög műveltségnek. Ellenben a colchisiakról fel van jegyezve, hogy már Jaso kora előtt nevezetes kereskedést űztek indiai árukkal, különösen selyem, gyöngyök és fűszerekkel, melyeket Ninive felől kapván, tovább a szittyákhoz szállították és ezek kezéből jutott a rómaiakhoz. Ezen kereskedés tette gazdagokká a colchisiakat és innen eredt a görög mythológiában a colchisi aranygyapjuról szóló mese. Ők ismertették meg éjszak fűt a chaldeusektól feltalált ezüstöt és aczért,

honnan urali aranyat vettek cserébe. Rólok mondja továbbá Strabo, hogy Ibériában a Glaucus és Hippus folyót rendezték a Pontusig hajózhatóvá tették.¹⁾ Ezek szerint a szittyákkal körülvelt kis Colchis tartomány kereskedelme által gazdagodván, egyszersmind a régi műveltebb népek között is helyet foglalt és lehetetlen, hogy e műveltségéből valami azokhoz át ne szivárogtson, mikor barátságuk nélkül aligha fenttarthatták volna magukat. Hogy ezen szittyák a velők és másokkal való érintkezésben csakugyan tanultak, kétségtelenné teszi Curtius, midőn az Oxusmelléki szittyákról feljegyzí (Curt. lib. VII. c. 10.), hogy az Oxus folyót szűkebb mederbe vezették. Ismeretes, hogy ezen folyó (a mai Amu-Darja) a régi világban hajózási útja volt az Assyriából szállított áruknak. A partjain lakó szittyák tehát, hogy eisekélyesedés okozta nehézségeit a hajózásnak elhárítsák, új medret ástak számára. Jeles útleírónk Vámbéry Ármin elbeszéléséből tudjuk, hogy az Oxus medre sok helyen csatornára emlékeztet, de el van sekelyesedve. Ezzel igazolva van mind Curtius feljegyzése, mind a mi hozzáfűzött állításunk.

Mindezek szerint az Ister partjaitól kezdve a Fekete tenger éjszaki oldalán be Ázsiába szittyá népek laktak, hol csak későn, már bent a középkorban, ereszkedtek le szlávok, a mai oroszok. A byzanti írók ezen szittyák közül a Borysthenesen innen lakókat általában cutrigur néven említik és közölők a folyó torkolatánál levőket külön unuoknák nevezik. Túl a Borysthe-

¹⁾ Strabonak Falconer-féle kiadásában: X. p. 731.

nesen lakó szittyákat az utrigur közös elnevezéssel illetik, a Fekete tengeren túl levőket pedig majd zabeir hunnoknak, vagy egyszerűen csak hunnoknak, majd turkoknak nevezik s a későbbi időkre vonatkozólag több törzseiket külön neveiken elszámlálják, amint s a mikor ezek szerepelni kezdetek. Hogy az utrigur és cutrigur szittyák nem vad hordák voltak, mint a német írók magukat kifejezni szeretik, hanem polgári foglalkozásoknak is élő emberi faj, az már az eddigiekből kétségtelen. Straboval bizonyítottuk, hogy földműveléssel foglalkoztak. Strabot megerősíti ebben Nicephorus Gregoras, midőn a szittyákról általánosan mondja, hogy fel vannak osztva »pásztorokra és földművelőkre.¹²

Midőn Hellas fénykorának letűntével a Fekete tenger körüli gyarmatok is elszakadtak, ezek független uraivá teljesen a cutrigur és utrigur szittyák váltak, de hogy ezután sem zárkóztak el, hanem lakhelyüket nyitva tarták a kereskedés számára, az ismét bizonyos. A régi elpusztult Olbia helyére Kerson város épült ez uralom ideje alatt s róla a régi Tauricát a rómaiak Chersonesusnak nevezték el. Miután Traian a dákokat Erdélyben legyőzte, seregei tovább foglaltak egészen be a szittyák földére. Moesiában szittyákból külön legiót alakítottak, melynek IV. számot adtak és szittyák legiójának nevezték.¹³ Az első foglaló seregeknek vezére bizonyos M. Plautius Moesiának proprætora lehetett, mert ennek Vespasián császár emléket állítván, érdemei közül elso-

¹² Niceph. Greg. Hist. Byzant. II. 5 Bonni kiadásban vol. I., p. 36.

¹³ Katanesichnál pars II. 730 és több lapon.

rolja, hogy Moesiába a dunántúli vidékekről százezer telepítvényest hozott asszonyaik, gyermekeik és királyukkal együtt. Ugyancsak ő a szarmatákat megverte, jóllehet seregeinek egy része Armeniába küldetett hadakozni, és a római hatalmat kiterjeszté a szittyákig. Chersonesus, mely a Borysthenesen túl feküdt, meghódította, királyát elmozdította, s ő volt »az első, ki azon tartományból nagymennyiségű búzát hozott.«¹⁴ Ebből kitűnik tehát, hogy a rómaiak a szittyák közt foglalást tevén, ezek földről épp úgy, miként Egyiptomból, maguknak gabonát szállítottak. És ugyan ki természetette ezt? Talán a germánok, kik nem itt, hanem a Moetia mocsár felső szélétől kezdve terültek el éjszaknak, avagy a szlávok, kik a Kárpátok és Csehország felett laktak? Bizonyára nem, hanem maguk a szittyák, kik közé M. Plautius hódítani megjelent. Azonban a szittyák, kik távol tarták maguktól a germánok velők szomszéd fajait s parancsolni tudtak a közéjük férkezni akaró szlávoknak, a rómaiakat is nem sokára visszavonulni kényszeríték. Már Traian közvetlen utóda Hadrián császár, jóllehet Kersont a rómaiak még köfállal is biztosították az északi oldalról a szittyák ellen, ott hagyta a meghódított helyeket s birodalma határait az Isterig visszavonta, tartván a szittyák békétlenkedéseitől. Később egyes imperatorok, így Dio Cassius állítása szerint, Marc. Antoninus vissza akarták hódítani a szittyák közt elvesztett pozíciót, de a szándéknál tovább soha sem mehettek.

¹⁴ Katanesichnál pars II., pag. 129